

Patacons: Verbeelding in de Aalsterse volkscultuur. Archeologisch en iconografisch onderzoek van productieafval uit de Peperstraat te Aalst.

Eva Van Nuland,
Vakgroep Kunstwetenschappen en Archeologie, VUB.

Inleiding

De afbraakplannen van huis nr. 15 in de Peperstraat te Aalst leidden in november 2001 tot een noodopgraving waarbij een opmerkelijke vondst gedaan werd. In één van de beerputten werd namelijk een grote collectie pataconfragmenten opgegraven. Een patacon is een plakketje met een reliëfversiering, gemaakt uit witte pijpenaarde (zie afb. 1). Deze plakketjes smukten talloze feestbroden en -koeken op. De met patacons versierde broden werden ter gelegenheid van allerlei religieuze en volkse feesten gebakken en de feesttraditie vrolijkte de donkere winterperiode tussen Sint-Maarten, Kerstmis en Driekoningen op. Vooral op nieuwjaarsdag werden de feestbroden, samen met de beste wensen, aan familie en vrienden geschonken. Hoewel verschillende culturen de traditie van de feestbroden delen, is de versiering ervan door middel van één of meerdere patacons een typisch Zuid-Nederlands fenomeen. De pataconfragmenten zijn niet enkel een uiting van de creativiteit en de technische behendigheid binnen de volkskunst, maar weerspiegelen door hun reliëfafbeeldingen ook de religieuze, politieke, economische en socio-culturele belevingswereld van de gewone man. Deze afbeeldingen dragen namelijk een symbolische betekenis die aansloot bij deze belevingswereld maar die ook waarden en relevanties communiceerde. De échte waarde van de patacons schuilt dan ook in de schat aan informatie als interactieve communicatiemiddelen en als materiële cultuur. Aan de hand van verschillende onderzoeken trachtte ik meer duidelijkheid te verkrijgen over het gebruik van de met patacons versierde feestbroden in de Zuidelijke Nederlanden en een beeld te schetsen van de geschiedenis van de Aalsterse pataconfragmenten zelf. Niet enkel de studies van de archeologische context en van de economische, politieke en stedelijke ontwikkelingen van Aalst waren hiervoor van belang, maar ook de gegevens over de tradities van de met patacons versierde feestbroden algemeen en specifiek voor Aalst waren onontbeerlijk. Aan de hand van al deze informatie trachtte ik vragen zoals wie er eind 18de eeuw in de Peperstraat woonde, of er al dan niet een pottenbakker gehuis-

Afb. 1: Patacon met afbeelding van een peer

vest was, voor welke gelegenheid de versierde feestbroden geschonken werden en dus welke onderwerpen de afbeeldingen van de patacons droegen, welke waarden en relevanties deze afbeeldingen communiceerden en welke aanknopingspunten hun symbolische betekenis heeft met de belevingswereld van de gewone man te beantwoorden. Uit een eerste onderzoek bleek dat de site, aan de hand van gevonden vaatwerk en de identificatie van twee munten, gedateerd kon worden in de tweede helft van de 18de eeuw. De totale opgegraven pataconcollectie uit Aalst bestond maar liefst uit 576 witte pijpaaarde scherven en op 272 fragmenten, of zo'n 47%, werd een reliëfmotief teruggevonden.

Stand van onderzoek en kennis

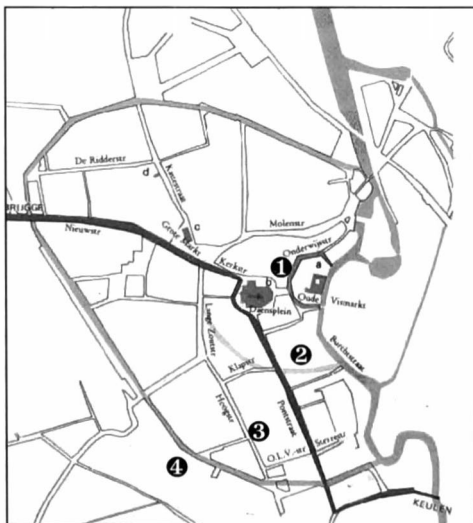
De voorbereiding voor de studie begon bij de opmaak van een algemene stand van het onderzoek naar patacons. Ondanks het feit dat de verschillende volkskundemusea van Antwerpen, Brugge, Dendermonde, Gent, Luik en Bergen uitgebreide collecties patacons bezitten, is de beschikbare informatie over deze collecties zeer beperkt, aangezien wetenschappelijk onderzoek naar deze tak van de volkskunst tot op heden nagenoeg onbestaande is. Enkel de 16de- en 17de-eeuwse Antwerpse pataconcollectie en de 18de-, 19de- en 20ste-eeuwse collectie uit Dendermonde werden onderworpen aan een wetenschappelijke studie door respectievelijk L. Geyskens en A. Stroobants. Door het ontbreken van doorgedreven studies van de verschillende collecties, vormde de volkskundeliteratuur de enige wetenschappelijke bron die informatie over deze volkse feesttraditie bevatte. Daaruit bleek dat de volkstraditie, afhankelijk van de streek, eigen benamingen, gewoonten en gebruiken kende. Behalve de meters en peters, die de kinderen na het voorlezen van hun brief op nieuwjaarsdag een met patacons versierde koek schonken, waren ook Sint-Maarten en Sinterklaas gulle schenkers van versierde feestkoeken. Daarnaast bakte men de feestbroden ook ter gelegenheid van Kerstmis, huwelijksfeesten en carnavalsvieringen. Het bakken van feestbroden ter gelegenheid van allerlei feesten is een volksgebruik waarvan de oorsprong niet bewezen kon worden. De belangrijkste theorie die door verschillende auteurs uiteengezet wordt, stelt dat de feestbroden nabootsingen in brooddeeg zouden zijn van de levende mens- en dieroffers die de Germanen tijdens de Joeltijd, of de periode rond de jaarwisseling, maakten. De Katholieke Kerk zou de Germaanse traditie overgenomen en aangepast hebben aan het kerstgebeuren in de vorm van offerbroden. De verklaring voor de versiering van de broden kan gezocht worden in een ander Germaans en Romeins gebruik. De Romeinen gaven een som geld een feestelijke verpakking door de munten in een brood te verstoppem. Dit volksgebruik vond men tot in de 20ste eeuw ook bij ons terug, en bepaalde auteurs beweren dan ook dat de kleien pata-

cons de oorspronkelijke zilveren munten bij het begin van de 17de eeuw vervingen. Zij baseerden hun theorieën deels op de algemene benaming voor de pijparden plaketten, 'patacon'. Deze term zou afgeleid zijn van de 'patagon' of de Albertusdaalder, de grootste zilveren munt uit de Spaanse Zuidelijke Nederlanden. Ook al werd de officiële benaming 'patacon' in Gent, Brugge en de kuststreek gebruikt, toch kenden de meeste streken een eigen benaming en kon deze theorie dus niet bewezen worden. Dat de traditie van de feestbroden bij ons ingeburgerd was, staat vast door het feit dat de grote schilder der volkstaferelen, Pieter Breughel, op zijn *Kinderspelen* uit ca. 1560 een kind met een *vollaard* onder de arm afbeeldde. Ook al was de *vollaard*, een langwerpige brood met twee insnoeringen aan de uiteinden, het meest voorkomende feestbrood, toch verschilden zowel de vorm als het type koek van streek tot streek. Ze kregen alle hun feestelijk karakter door een fijn koekendeeg, wat hun onderscheidde van het alledaagse brood. Vanaf de 16de eeuw werden deze feestbroden in een groot deel van de Nederlanden versierd met patacons. Het ontbreken van wetenschappelijke studies van de verschillende collecties betekende ook dat de vergelijkende studie niet voor alle collecties uitgevoerd kon worden. Aangezien zulke studies noodzakelijk zijn, richtte ik me voor vergelijkbare informatie omtrent datering, technologische kenmerken en iconografische gegevens tot de pataconcollecties van Antwerpen en Dendermonde, zoals vermeld de enige collecties waarvan een wetenschappelijk naslagwerk beschikbaar is. Ook de religieuze kunstinboedel van de Sint-Martinuskerk te Aalst deed dienst als vergelijkingsmateriaal om te achterhalen of de religieuze volkskunst al dan niet beïnvloed was door de themata en iconografie van de beeldende kunsten uit de lokale hoofdkerk.

Opgravingscontext: een beerput vol schatten

De aanwezigheid van de patacons in de afvalput in de Peperstraat nr. 15 deed de vraag rijzen of de site bewoond werd door een pataconbakker. De bodemopbouw van het terrein van het huis in kwestie toont ons alvast dat het terrein nog zeer lang een landelijk karakter had. Te Aalst werd de zone rond de stadskern maar erg traag volgebouwd omwille van de te optimistische omvang van de tweede stadsomwalling in samenhang met de demografische stabilisering. Dit nog grotendeels agrarische "stedelijk" gebied rond de Kattestraat en de Peperstraat, dat vanaf de 13de eeuw binnen de stadsomwalling lag, werd onder meer ook gebruikt voor de inplanting en situering van brandgevoelige activiteiten zoals de metaalbewerking. Hoewel de Peperstraat zeker vanaf de tweede helft van de 17de eeuw bebouwd werd, dateren de eerste onmiskenbare gegevens van bebouwing op het perceel in kwestie pas van ca. 1850. Er kon van het kadasterplan van J.C. Popp afgeleid worden dat het perceel slechts deels bebouwd was

met het huis aan de straatzijde. Bij de laatste uitbreidingsgolf eind 12de-, begin 13de eeuw werd, behalve het Schepenhuis en de nieuwe Grote Markt, ook de derde, zeer grote stadsomwalling gebouwd waardoor de terreinen rond de Peperstraat tot de stedelijke kern gingen behoren. Doch, de welvaart stagneerde en werd opgevolgd door een diepe socio-economische crisis waardoor het nieuwe stadsareaal veel te groot bleek en grote gebieden nog onbebouwd bleven, wat duidelijk is op de gravure van Sanderus uit 1644. De kaarten van J. Deventer (1540-1575) tonen dan weer aan dat de percelen in de Peperstraat zeker vanaf het midden van de 16de eeuw bebouwd waren. Vanaf de 2de helft van de 18de eeuw zorgde een herstel van het gunstige klimaat voor politieke, economische en maatschappelijke veranderingen, welke grote invloed hadden op de stedelijke ontwikkeling. Het herstel en de groei van de Aalsterse economie zorgde voor een bevolkingstoeename wat op zijn beurt leidde tot de verdringing van rurale elementen en activiteiten tot buiten de stadsmuren om plaats te ruimen voor woningen, straten, pleinen en fabriekjes (zie afb. 2). Ondanks de vele opgravingen die alle bijdroegen tot de kennis van de middeleeuwse stadsbewoning, blijft de inplanting en ruimtelijke organisatie van het middeleeuwse artisanat, zoals de leerlooiers, pottenbakkers en metaalbewerkers, nog vrij ongekend. Ook al duiden teruggevonden resten van metaalbewerking op de aanwezigheid van brandgevoelige activiteiten, toch konden de productiecentra van pottenbakkers in het stadscentrum nog niet gelokaliseerd worden. Ook al is het stadscentrum niet meteen een voor de hand liggende plaats voor pottenbakkersactiviteiten, toch wijzen de vele gegevens wel in die richting en kan men in verband met de brandveiligheid ook refereren aan Antwerpen, waar de pottenbakkers in het stadscentrum actief waren. Na 1750 concentreerden de ambachtelijke nijverheden zich meer dan ooit rond de vijf hoofdstraten, namelijk de Kattestraat, Molenstraat, Pontstraat,

Afb. 2: Stratenplan van Aalst groeifasen

1. Omweld domeincentrum (9de eeuw?)
2. Pre-stedelijke nederzettingen (10de-11de eeuw) versterkt door halfkringvormige omwalling (begin 12de eeuw)
3. Handelsstadje (begin 12de eeuw)
4. Maximale stadsuitbreiding langs linderioever Dender (begin 13de eeuw)

Lange Zoutstraat en Nieuwstraat. Ondanks de opkomst van de eerste vroeg-industriële ondernemingen groeiden sommige van deze neringen eind 18de-, begin 19de eeuw toch uit tot belangrijke ambachtsbedrijfses. Door de opbloei en ontwikkeling van de handel werden de marktpleinen, nog steeds de belangrijkste handelscentra, te klein en verdrongen naar de stadsrand. Uit deze gegevens kon geconcludeerd worden dat door de stedelijke evolutie in Aalst de primaire sectoren naar de randen van de stad verschoven en de secundaire en tertiaire sectoren zich in het stadscentrum ontwikkelden.

De Peperstraat: de thuisbasis van een pataconbakker?

Onderzoek van de geschreven en cartografische bronnen liet niet toe om vragen te beantwoorden zoals wie er in het huis in de Peperstraat nr. 15 woonde op het einde van de 18de eeuw, welke activiteiten er uitgeoefend werden, welke functies het huis had, ... Toch kwamen er een aantal interessante gegevens aan het licht. Uit de wettelijke passeringen kon worden afgeleid dat minstens twee pottenbakkerijen gevestigd waren in de Peperstraat in de tweede helft van de 18de eeuw. De ene bakkerij, oorspronkelijk toebehorend aan de familie Fobus, was gelegen naast de woning die de hoek vormde met de Kattestraat. Het pand werd reeds in 1621 vermeld als *“de ‘Pottery’ ten voorhoofde ‘ter schutterye straete’ stond, nevens het hoekhuis der Kattestraat”*. De andere pottenbakkerij werd in 1777 door Petrus Frans De Grootte gekocht *“met alle de potbackers gereedschap daer toe dienende”*, doch *“d’ene zeyde den huijse van Gilles Van den Steen ende de weese van Dominicus Van Nuffel ende d’andere zeyde den huijse van(den) voorn(oemden) Van den Steen”*. Er waren nog vermeldingen van een andere *“aerde potbackerije”* in de Peperstraat maar ondanks de onzekerheid over de ligging van het pand, bevond het zich niet op het perceel van onderzoek. De concentratie van de ambachtsbedrijfses rond de vijf hoofdstraten had ook betrekking op de Peperstraat aangezien deze uitgaat op de Kattestraat, één van de hoofdstraten.

Aan de hand van de typologische studie van het opgegraven aardewerk kon de afvalput gedateerd worden in de tweede helft van de 18de eeuw. In verband met de opgegraven pataconfragmenten zelf, kon uit de stratigrafische gegevens geconcludeerd worden dat de scherven tegelijk of over een zeer korte tijdspanne gedeponneerd werden. Het was meteen duidelijk dat het om een grote collectie ging en de verscheidenheid aan vormen, groottes en motieven wezen op het unieke karakter van het vondstencomplex. Hoewel de meest typische en voorkomende vorm van de patacons de cirkelvorm is (212 exemplaren), bleken ook de ovaal (24) en de reepvorm (25) geliefde pataconvormen. De eerder zeldzame patacons in de vorm van een afgeronde rechthoek (5) en een trapezium (6) getuigen van een grootse creativi-

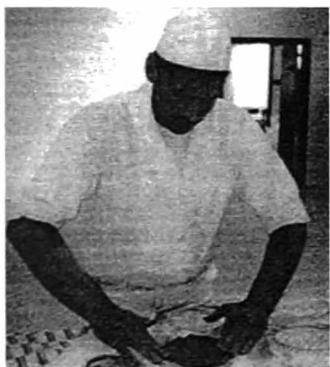
teit. Naast de vormen verschillen ook de groottes van de patacons, met diameterafmetingen tot ca. 14,5 cm en kleine stekjes met afmetingen van ca. 0,8 cm op 3 cm. Zoals het hoort dragen ook de Aalsterse patacons een reliëfabbeiding, en aan de hand van deze afbeeldingen werd de collectie in iconografische groepen verdeeld waardoor de grote verscheidenheid aan iconografische onderwerpen duidelijk werd. Door de aard van de pataconcollectie, namelijk haar omvang, haar verscheidenheid aan vormen, groottes en onderwerpen en haar verschillen in technische kwaliteit, kon worden besloten dat het eerder een collectie van een ambachtsman betreft dan een verzamelaarcollectie. Deze conclusie werd ook bijgestaan door archeologische gegevens aangezien er ook een glas met resten van waterverf, zoals de verf waarmee patacons beschilderd werden, werd teruggevonden. Ondanks het feit dat al deze gegevens ook in de richting van de site als productieplaats wijzen, bleven verschillende hypothesen mogelijk. Een mogelijke hypothese is dat het om een verzamelaarscollectie gaat, doch, de grote onderlinge kwaliteitsverschillen en de vele identieke exemplaren spreken deze stelling tegen. De gegevens in verband met de archeologische context van de collectie, namelijk de veelvuldig opgegraven ceramiëscherven, het gelijktijdig deponeren van de pataconfragmenten en het glas met sporen waterverf, wijzen in de richting van de aanwezigheid van pottenbakkersactiviteiten in de straat.

De patacons: productietechnieken

De pataconcollectie werd onderworpen aan een technische studie. De bedoeling was een zo volledig mogelijk beeld te kunnen schetsen van het algemene productieproces en haar kenmerken door vast te stellen welke kleisoort gebruikt werd, vanwaar deze eventueel afkomstig was en hoe de patacons gevormd, gebakken en beschilderd werden. Er werd ook aandacht besteed aan de invloed van het productieproces op de vorm, grootte en motief van de patacon. Het grote probleem bij dit onderzoek was dat tegenwoordig geen enkele pataconbakker deze activiteit nog op ambachtelijke wijze uitvoert en we ons dus niet kunnen laten inspireren door hedendaagse productietechnieken. De gebruikte informatie over het algemene productieproces is afkomstig van de pottenbakkersfamilie Mariman uit Hamme. Ook al produceerden zij nog tot eind jaren 1990 patacons, toch kon ik niet met zekerheid vaststellen of de technieken dezelfde waren als degene toegepast op het einde van de 18de eeuw. De basisvereisten voor het maken van patacons waren witte klei of pijpjarde, een mal, een oven en wat vakken-nis. Door het eenvoudige productieproces kon in principe iedereen patacons maken, maar gezien de aard van de vereiste materialen waren de pottenbakkers de meest aangewezen ambachtslui. Doch, later kwam de productie vooral in handen van de bakkers van peperkoek, zoals Bakkerij Temmerman te Gent, die tot eind jaren 1990 nog pata-

Afb. 3: Afsnijden van schijven klei

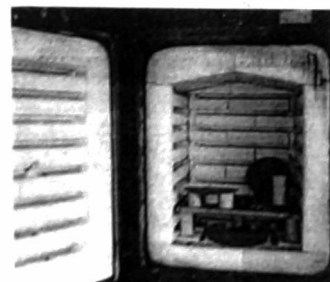

Afb. 4: Indrukken van de klei in de mal

Afb. 5: Verwijderen van gedroogde patacons uit de mal

Afb. 6: Het bakken van de patacons

cons maakten. Sommige pottenbakkers specialiseerden zich in het maken van patacons, terwijl velen het als een bijverdienste zagen tijdens het kalme seizoen. De eerste stap van het productieproces was de bereiding van de witte pijpaaarde of 'Bernissartklei', de kleisoort waaruit bijna alle patacons, ook de Aalsterse, gemaakt werden. De witte pijpaaarde werd uit de Maasvallei (Andenne en Badour) of uit het Rijnland (Keulen en Siegburg) geïmporteerd. Specifieke gegevens in verband met de afkomst van de klei konden niet achterhaald worden.

Nadat de witte pijpaaarde gedroogd was, werd zij zo fijn mogelijk verbrijzeld en te week gezet gedurende twee tot drie maanden. Vervolgens werd de klei goed en langdurig gekneed zodat ze zuiverder werd. De keuze van de witte pijpaaarde en de goede voorbereiding ervan gaven de patacons hun fijne textuur en roomwitte kleur waardoor de pataconbakkers in staat waren fijne, gedetailleerde reliëfversieringen in de klei aan te brengen. De volgende stap bestond uit de vorming van de patacons door middel van mallen of vormen uit witte pijpaaarde of roodbakkende klei. De klei werd op een werkbank tot een worst uitgerold waarvan, door middel van een priem of een draad, schijfvormige plaketten afgesneden werden (zie afb. 3). Deze kleisneden werden in de pataconvormen gelegd en aangedrukt met de vingers of later ook met houten stampers (zie afb. 4). Bij deze techniek bestond er steeds een kans dat de klei in de mal bleef plakken en elke firma had dan ook zijn trucje om dit te voorkomen. Zo dompelden de Mechelse ateliers hun mallen eerst in zeepsop en wreef de familie Mariman te Hamme hun vormen in met talkpoeder. Het beschikken over diverse mallen was de grootste troef van elke pataconbakker, want door de grote keuze aan vormen en motieven kon elk brood naargelang vorm en grootte optimaal versierd worden. Naast verschillende vormen en groottes was de iconografische verscheidenheid natuurlijk het belangrijkste. De mallen werden verhandeld, overgenomen of nieuw gemaakt door de pataconbakker zelf of door een vakman. In de 16de eeuw werd het snijden van vormen een zelfstandig en erkend beroep, en de uitzonderlijke kwaliteit van sommige 18de- en 19de-eeuwse mallen bewijst dat veel vormen door beeldhouwers of modellers gemaakt werden. Enkel een inscriptie op de achterzijde van de mal kon verwijzen naar een bepaalde pataconbakker, maar deze zijn vrij uitzonderlijk in de 18de eeuw en ook niet aanwezig op de Aalsterse patacons.

Zoals vermeld, vertoonde de collectie uit Aalst wel een grote verscheidenheid aan vormen, groottes en reliëfmotieven. Wanneer de klei voldoende droog was, kwamen de patacons los van de vormen en konden ze gebakken worden (zie afb. 5 en 6). Men had uiteraard een oven nodig en door de hoge baktemperatuur voor witte pijpaaarde (900-1000°C), was een pottenbakkersoven hiervoor ideaal. Na het bakken werden de bruikbare patacons afgeborsteld en bewaard om te beschil-

deren. Deze laatste twee fasen, namelijk de vorming en het bakken, hadden grote invloed op de kwaliteit van de patacons. De mal bepaalde de kwaliteit van de reliëfs en ook al duiden de fijn uitgewerkte reliëfs op artistiek kwaliteitsvolle mallen, toch dragen veel patacons vrij ondiepe reliëfmotieven. Ook de zuiverheid van de klei en een gelijkmatige indrukking spelen hierbij een cruciale rol. Tijdens het bakken zelf was de kans op gebroken, kromgetrokken of zwartgeblakerde patacons ook groot. Deze technische kenmerken werden ook van de Aalsterse patacons afgeleid. Zo bleek dat naast de kwaliteit van de mallen ook de kwaliteit van de indrukking niet bij elk fragment dezelfde was. Fragmenten met onduidelijke reliëfs en verschuivingen in de afbeelding verbleken naast de meest fijn uitgewerkte voorbeelden.

De allerlaatste fase van het productieproces bestond uit de afwerking of de beschildering van de patacons. Tot de 19de-20ste eeuw bleef de achtergrond van de patacons onbeschilderd en kregen enkel de reliëfmotieven kleuraccenten in waterverf. Later werd de voorzijde voorzien van een egale witte verflaag die de opslorping van de verf verkleinde en de donkere kleur van de gemengde kleisoorten verborg. De beschildering gebeurde met de hand, een handeling die in familieverband plaatsvond gedurende de lange herfst- en winteravonden. Elke schilder bracht per patacon één kleur aan, seriematig per motief en formaat met geel, rood, zwart, groen en bruin als meest gebruikte kleuren (zie afb. 7). De beschildering van de geheven rand in het rood is een typisch fenomeen voor bijna alle Zuid-Nederlandse ateliers. Uiteindelijk werden de patacons nog eens mee gebakken met de broden zonder dat de beschildering beschadigd werd. In verband met de pataconfragmenten uit Aalst kan men slechts spreken van sporadische verfsporen in plaats van volwaardige beschilderingen. Het enige voorbeeld waarbij men van een beschildering kan spreken is de tulbandfiguur. Zijn gezicht kreeg een bruine huidskleur met zwarte wenkbrauwen en snor en rode lippen. De tulband en de bontkraag tonen groene en rode verfsporen. Ook hier werd een soort waterverf gebruikt en in dit verband moet dan ook het gebroken glas met waterverf dat in dezelfde beerput B teruggevonden werd, vermeld worden. Ook deze gegevens wijzen dus in de richting van de activiteit van een pataconbakker.

Met de tijd evolueerde ook de productietechniek en hoewel men in Vlaanderen volgens de traditionele, ambachtelijke manier bleef werken, namelijk met aardewerken mallen waarmee slechts één patacon per keer gemaakt kon worden, stapte men in Wallonië vanaf het begin van de 19de eeuw over op andere materialen en technieken. Zo maakten men in de ateliers van Badour en Saint-Ghislain gebruik van grote pleisteren of gipsen mallen waarin verschillende pataconmotieven

Afb. 7: Het beschilderen van de patacons

tegelijk aangebracht werden en de productie opgedreven kon worden. De verdere ontwikkeling van de ceramiekindustrie in Wallonië zorgde voor het gebruik van een moffeloven en vanaf de jaren 1950 ook de nieuw ontwikkelde elektrische oven. Ook al was er weinig concrete informatie beschikbaar over oude pataconbakkers zelf, toch kon ik wel een inventaris opmaken van de 19de en 20ste-eeuwse Vlaamse en Waalse productiecentra. Vanaf de 16de eeuw ontstonden er een aantal pataconproductiecentra in Vlaanderen waarvan de bekendste in Berlare, Gent, Hamme, Kortrijk, Leuven, Lier, Mechelen, Tienen, Turnhout, Wetteren en Zele gevestigd waren. Vanaf het einde van de 18de eeuw ontwikkelden er zich ook in Wallonië enkele productiecentra zoals de ateliers van Badour, Quaregnon en Saint-Ghislain, waarvan het laatste nog actief was tot 1947. In verband met de 18de-eeuwse productiecentra bleek ook dat te Leuven het atelier Pons actief was vanaf eind 18de eeuw tot ca. 1860, te Mechelen Cornelius Cornelis en te Berlare Petrus Maes. In verband met de productieomstandigheden kon uit de aard van de gebruikte materialen en technieken afgeleid worden dat vooral een pottenbakker in aanmerking kwam voor de productie van patacons en kon ik dus stellen dat de plaketten waarschijnlijk in een ceramiekatelier ontstonden.

De patacons: iconografie of beelden met een symbolische betekenis.

Door te bestuderen wat er precies afgebeeld werd, volgens welke vorm- en stilistische kenmerken en voorstellingswijze, konden de patacons in een algemeen iconografisch kader geplaatst worden wat leidde tot een interpretatie van de onderwerpen. Deze interpretatie leidde tot de achterhaling waarom bepaalde onderwerpen geselecteerd werden en welke symbolische betekenis deze droegen. Dit onderzoek kende een aantal problemen waaronder de onduidelijkheid van de vaak zwakke reliëfs, de beperktheid van de literatuur betreffende de profane, 'volkse' iconografie en het ontbreken van informatie over andere pataconcollecties. De leidraad binnen de iconografische studie was het drie-stappenschema van Erwin Panofsky, waarbij aan de hand van drie fasen achterhaald wordt welke 'dingen' en wie volgens welk thema afgebeeld werd, en of het motief al dan niet een dieperliggende, symbolische betekenis draagt.

De eerste stap van het iconografisch onderzoek bestond uit de opmaak van de verschillende iconografische hoofdcategorieën en de verdeling van de gehele collectie in twee grote iconografische hoofdgroepen, namelijk de religieuze en de profane motieven. Achteraf gezien was de gemaakte indeling misschien niet helemaal de goede en zouden er nog iconografische aanpassingen kunnen worden gemaakt. De studie moet worden gezien als een eerste aanzet tot toekomstige

allesomvattende, gestructureerde en doorgedreven studies van de verschillende pataconcollecties die ook deze tak van de materiële cultuur zowel op archeologisch als op socio-historisch en kunsthistorisch vlak onderzoeken.

Het aandeel van de religieuze afbeeldingen binnen de collectie, zo'n 13%, was opvallend klein en er werden slechts drie subcategorieën onderscheiden. De *Christusfiguren* vormen met hun zesentwintig voorbeelden de grootste iconografische groep en zijn, op één ovale patacon na, allemaal 'stekjes' of gewikkelde Christuskindjes (zie afb. 8). Ze beelden alle een gewikkeld Christuskind met een crucifix in de handen af. Vandaag kent iedereen stekjes als het suikeren Christuskindje op de kerststronk. De afbeelding staat symbool voor het Christelijk geloof en toont de nog jonge Verlosser van de menselijke erfzonde. De voorstelling van het Christuskind met Kerstmis, de herdenkingsperiode van zijn geboorte, is dan ook allerminst verwonderlijk. Dit motief kwam ook voor in de collecties uit Antwerpen en Dendermonde, waaruit geconcludeerd kon worden dat het thema, en de voorstellingswijze ervan, zeer populair was als decoratie van patacons vanaf het einde van de 16de eeuw tot het einde van de 18de eeuw. De motieven van de dertig fragmenten met *Heiligen* en *Heilige Ruiters* werden geïdentificeerd als de heiligen Christoforus, Martinus, Aubertus en Joris. Hoewel de identificaties niet vlot verliepen, en voor Christoforus en Joris zelfs in twijfel kunnen worden getrokken, leverden de iconografische en socio-culturele gegevens toch interessante informatie op. Zo kon ik, aan de hand van het vergelijkingsmateriaal uit de Sint Martinuskerk (een altaar en een beeldhouwwerk) met zekerheid stellen dat de Christoforuscultus in Aalst een eeuwenoude traditie kende. Dit iconografische thema, waarvan de traditionele voorstellingswijze doorheen de eeuwen zo goed als dezelfde bleef, was heel populair vanaf de 16de eeuw zowel te Aalst als in Antwerpen. De heilige Martinus, vaak afgebeeld met specifieke attributen of verwijzingen naar één van de vele legenden, was te Aalst zeer belangrijk. De enige parochie was aan hem gewijd, hij was de patroonheilige van de stad en bovenal was hij de geliefde vriend van alle kinderen. Uit het vergelijkingsmateriaal van de Sint-Martinuskerk en Dendermonde, bleek de verscheidenheid aan thema's en voorstellingswijzen van Martinus en de liefde voor het thema in de verschillende kunsttakken tot in de 19de eeuw te Aalst en Dendermonde. De heilige Aubertus, afgebeeld met ovenschep en broodjes en vergezeld door een ezel, was de patroonheilige van de bakkers van Aalst. De afbeelding hoort thuis in deze context aangezien de bakkers de feestbroden verkochten en zo hun patroonheilige, gevierd op 13 december, eerden (zie afb. 9). Er werd slechts één ander voorbeeld van de heilige aangetroffen, in de Sint-Martinuskerk, waaruit geconcludeerd kon worden dat de afbeelding van de patroonheilige op het einde van de 18de eeuw in de ver-

Afb. 8: Stekje

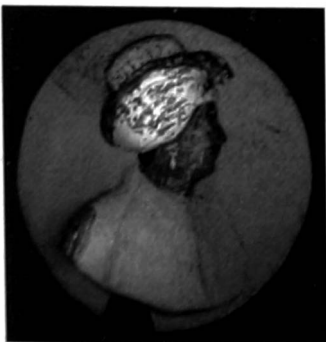
Afb. 9: Tekening van de Heilige Aubertus

schillende kunsttakken in Aalst voorkwam. Ook Sint-Joris was een populaire heilige en hij werd eveneens aangetroffen op het vergelijkingsmateriaal uit de Sint-Martinuskerk en Antwerpen. Ondanks de verschillen op vlak van de iconografische thema's en voorstellingswijzen, duiden de afbeeldingen van de heilige toch op zijn populariteit vanaf de 16de eeuw te Antwerpen en Aalst. Doordat enkel bepaalde heiligen meermaals afgebeeld werden, kon worden gesteld dat slechts de populaire heiligen op het einde van de 18de eeuw op de Aalsterse patacons voorkomen. Aangezien de heiligen soms ook terugkwamen in de 16de- en 17de-eeuwse pataconcollectie uit Antwerpen en in de 18de-, 19de- en 20ste-eeuwse collectie uit Dendermonde, bleek de voorliefde voor de thema's. De afbeeldingen van het Christuskind en de heiligen, allen martelaren en belijders die hun leven aan het Christelijk geloof wijdden, dragen een gemeenschappelijke diepere betekenis, namelijk de symbolisering van de overwinning van het Christendom. Deze religieuze onderwerpen horen nog thuis in de sfeer van de Contrareformatie en tonen het belang aan van de godsdienstbeleving in het dagelijkse leven.

De profane afbeeldingen, de grootste groep, vertegenwoordigen 37,5% van de hele collectie. Behalve hun aantal was ook de iconografische verscheidenheid groot, waardoor maar liefst negen verschillende iconografische hoofdcategorieën onderscheidend werden, namelijk de Ruiters, de Portretten, de Taferelen, het Parasolkoppel, de Boten, de Dieren, de Bloemen, de Vruchten en de Geometrische Motieven. De kans op een relevante beeldvorming in verband met de 2de helft van de 18de eeuw was hier dan ook groter. Uit de studie van het vergelijkingsmateriaal kon geconcludeerd worden dat de overeenkomsten met de patacons uit Antwerpen vrij klein waren in tegenstelling tot de gelijkenissen met de Dendermondse patacons, waarvan ook de meerderheid versierd werd met profane afbeeldingen. Algemeen kon men stellen dat slechts enkele hoofdthema's sporadisch ook afgebeeld werden op de 17de-eeuwse patacons uit Antwerpen, dat de waaier aan onderwerpen en voorstellingswijzen op de Aalsterse patacons eind 18de eeuw veel uitgebreider was en dat de onderwerpen onder geëvolueerde vorm ook nog voorgesteld werden op de 19de-eeuwse voorbeelden uit Dendermonde. Door de iconografische studie van de profane afbeeldingen kon ik een beeld schetsen van deze volkskunst binnen de algemene cultuurtraditie. Aan de hand van de verschillende betekenissen van de afbeeldingen werden de thematische betekenisgroepen afgeleid.

Afb. 10: Tulbandfiguur

Van de *Ruiters* en *Portretten*, in totaal zesentwintig voorbeelden, kon geen enkel type geïdentificeerd worden. Ook al werden de afgebeelde figuren niet herkend, toch zijn er toch een aantal mogelijke hypothesen. Voor de ruitersportretten kon ik er namelijk vanuit gaan dat het om afbeeldingen ging van een overwinnende vorst, zoals Keizer

Constantijn, Karel de Grote, de vorsten van Oranje, Habsburgse vorsten of Napoleon. Al deze historische vorsten lieten zich in de 17de-18de eeuw vaak afbeelden en kwamen ook voor op de 19de-eeuwse patacons uit Dendermonde. Ook de portretten, zoals de tulbandfiguur of Oosterse koning (zie afb. 10), horen thuis in een context van de socio-politieke beleving aangezien de lokale en internationale vorstelijke en adellijke heren en vrouwen zich vaak lieten afbeelden. Ondanks de realistische portretten, kon geen enkele afgebeelde persoon nader geïdentificeerd worden. Dit iconografische thema kwam reeds voor, volgens verschillende stilistische kenmerken, op vele 17de-eeuwse Antwerpse patacons, was populair te Aalst eind 18de eeuw en kende in de 19de en 20ste eeuw te Dendermonde ook nog liefhebbers. Ook het thema van de *Vier Heemskinderen* weerspiegelt de socio-politieke beleving en de afbeelding van de vier lokale volkshelden was dan ook voor de hand liggend (zie afb. 11). Door de eeuwig betwiste herkomst van het volksverhaal was het niet opmerkelijk dat het thema ook nog op de jongere Dendermondse patacons aangetroffen werd.

De Taferelen, het Parasolkoppel, de Boten, de Dieren, de Bloemen en de Vruchten konden aan de hand van hun diepere iconografische betekenissen in thematische groepen onderverdeeld worden. Zo vormen een aantal afbeeldingen van een kind met een krakeling in de hand het iconografische thema *Luilekkerland*. Het naakte kind stond symbool voor de menselijke ziel en in combinatie met de krakeling, een feestgebak, verwees de afbeelding naar het aloude fantasiethema, ontstaan uit de onbereikbare wensen van de mens. Dit thema werd niet teruggevonden in de andere pataconcollecties. Een aantal afbeeldingen werden toegeschreven aan het thema *Allegorische motieven*. Onder hen bevinden zich voorstellingen van boten en, hoewel het motief ook voorkwam op de patacons uit Antwerpen en Dendermonde, droegen de Aalsterse afbeeldingen toch een andere betekenis en vormden ze de allegorische uitbeelding van het geluk en het fortuin. Behalve de bootmotieven werden ook enkele voorstellingen van personificaties tot deze thematische groep gerekend. De narfiguur, de allegorische personificatie van de dwaasheid, was een populair thema in de 18de-eeuwse spotkunst, maar de specifieke betekenis in verband met de patacon zelf kon niet met zekerheid achterhaald worden. De tweede allegorische personificatie betreft de gepersonifieerde Reukzin. Deze toeschrijving was ontegensprekelijk en de betekenis van het beeld moet gezocht worden in de populariteit van de allegorische verbeelding van de Vijf Zintuigen (zie afb. 12). Noch de Antwerpse collectie, noch de collectie uit Dendermonde kennen voorbeelden van deze laatste twee iconografische motieven.

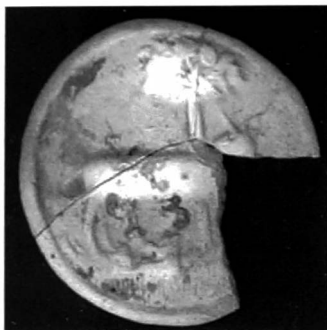
De thematische groep *Ambachten en beroepen* werd gevormd door het jagermotief, de smid en de figuur met de tang. De diepere betekenis

Afb. 11: Tekening van de Vier Heemskinderen

Afb. 12: Vijf Zintuigen

Afb. 13: Melkboerinnetje

van deze motieven is niet helemaal duidelijk, en ook al lijken de afbeeldingen een soort ode aan de beroepen, toch kan men aan deze onderwerpen ook een erotisch getinte betekenis toeschrijven. Deze laatste toeschrijving werd zeker niet uitgesloten aangezien veel afbeeldingen op de Aalsterse patacons wel degelijk een symbolische erotische betekenis bleken te dragen. De afbeeldingen toegeschreven aan het thema *Erotische motieven* stellen behalve veel dieren, zoals de zwaan, gevogelte en de hond, ook enkele vruchten, zoals de druiventros en de peer, voor. Samen met het hart, de muzikanten, de boeren en melkboerinnetjes vormen deze onderwerpen symbolische afbeeldingen voor de onstuimige liefde, de vruchtbaarheid en de seksuele "vrijheid" van het platteland (zie afb. 13). De afbeeldingen horen alle thuis in de context van de ondeugden waardoor zij een erotisch geladen betekenis kregen. Ondanks verschillen in voorstellingswijze, werd het thema met haar vele variaties ook aangetroffen op de 17de-eeuwse patacons uit Antwerpen en op de Dendermondse plaketten uit de 19de eeuw. Het thema van de *Liefdesboom*, of het koppel met parasol, kende niet enkel een erotisch getint karakter maar symboliseerde vooral de liefde tussen twee mensen (zie afb. 14). Dit middeleeuwse thema werd ook voorgesteld op enkele 19de-eeuwse patacons uit Dendermonde. De laatste thematische betekenisgroep werd gevormd door een aantal motieven die eventueel zouden kunnen verwezen hebben naar het *Franse Bewind*. Onder deze motieven bevonden zich de haan en de heraldische lelie, het eeuwenoude symbool van de Franse vorsten. De heraldische lelie trof men ook aan op een Dendermondse patacon. Aan de hand van de profane iconografische studie en de vergelijkende onderzoeken kon worden besloten dat dezelfde thema's volgens verschillende voorstellingswijzen in de drie collecties terug te vinden waren ondanks iconografische en stilistische verschillen. De overeenkomsten tussen de collecties uit Aalst en Dendermonde waren het grootst, waaruit geconcludeerd kon worden dat de stilistische evolutie van de thema's steeds kleiner werd. De iconografische studie droeg ook bij tot de datering van het vondstencomplex. Zo verwijst niet enkel de heraldische lelie naar de Franse koningen maar gaf ook de studie van de kleding van het parasolkoppel een specifieke datering. De afgebeelde kleding was namelijk typerend voor de Engels geïnspireerde mode in Frankrijk begin jaren 1790. Hieruit kon worden afgeleid dat de patacons vermoedelijk dateerden uit de beginperiode van de Franse Bezetting.

Afb. 14: Reconstructie Liefdesboom

De patacons: hun sociale betekenis als weerspiegeling van de belevingswereld van de 18de-eeuwse Aalstenaar.

Het laatste onderdeel van de studie trachtte de patacons te plaatsen als deel van de materiële cultuur. Nadat vastgesteld werd wat of wie waarom afgebeeld werd, kon ik het doel van de afbeelding, haar aankno-

pingspunten met de leef- en belevingswereld, de functie van de patacon zelf, haar waarde, ... achterhalen. Aan de hand van een volkshistorische studie werden de patacons in een "volkscultureel" kader geplaatst. De volkskundeliteratuur maakte het mogelijk streekgebonden benamingen, gebruiken en onderwerpen te onderscheiden. Zoals vermeld, werden feestbroden in tal van culturen op allerlei religieuze en volkse feesten gegeten, en vooral Sint-Maarten, sinterklaas, Kerstmis en Nieuwjaar waren gelegenheden bij uitstek voor het schenken van feestkoeken. De meest typische feestgebakken waren peperkoek, speculaas, langwerpige broden zoals de *vollaard* of de *krulkoek* en grote krenten- of rozijnenbroden. Het aantal patacons en de grootte ervan was afhankelijk van het type brood, en zo werd bijvoorbeeld de *vollaard* met drie patacons versierd, één grote in het midden en twee kleintjes aan de uiteinden. Elke streek kende zijn typische feestkoek en zo sprak men te Brugge van de met *patacons* versierde *engelenkoek*, te Mechelen en Antwerpen van de *krulkoeken* met *schillekens*, te Gent over peperkoeken *pondkoeken* met *schildekens*, te Luik van de *cougnolles au disques de cougnous* en te Brussel at men *couques à printjes*.

Uit het iconografisch onderzoek bleek dat de 16de- en 17de-eeuwse patacons voornamelijk versierd werden met religieuze motieven en sporadisch ook met dier- en bloemmotieven. Vanaf de 18de eeuw nam het aantal profane afbeeldingen toe om in de 19de eeuw de bovenhand te nemen. De meest voorkomende religieuze motieven waren gebusselde Christuskindjes, Madonna's, heiligen, thema's ontleend uit het Oude en Nieuwe Testament en religieuze symbolen zoals het Lam Gods en Christusmonogrammen. De Katholieke Kerk had gebruik gemaakt van de vele gelijkenissen tussen de christelijke heiligen en hun heidense tegenhangers om de christelijke boodschap te verspreiden, waardoor de heiligenverering haar opgang maakte vanaf de vroege middeleeuwen. Ondanks het bekeringsproces werden veel heidense rituelen en volksgebruiken overgenomen en zo ook het geloof in de beschermende kracht van bepaalde heiligen. De Kerk was zich al heel snel bewust van de macht en de kracht van heiligen die samen met Christus het voorbeeld van de christelijke volmaaktheid vormden. De heiligen werden afgebeeld in portalen, aan stadspoorten, in nissen en op prentjes en vaantjes. Ook de vele broederschappen, ambachten en neringen stimuleerden de ontwikkeling van de heiligenverering door de intensieve verering van hun patroonheilige. De heroïsche middeleeuwse voorstellingswijzen van de heiligen evolueerden nauwelijks tot in de 15de eeuw, wanneer de afstand tussen het goddelijke en het aardse geminimaliseerd werd en ze een aardser karakter kregen door moderne klederdracht en decors.

Ondanks de populariteit van de heiligenverering werd het misbruik ervan zwaar bekritiseerd tijdens de Reformatie en ondanks de tegen-

aanval van de Contrareformatie met het Concilie van Trente konden de protestante kritieken niet allemaal ontkend worden. Ook al twijfelde men, door gebrek aan historische bewijzen, aan de authenticiteit van enkele heiligen, bleef de cultus rond bepaalde heiligen toch bestaan door de devotie van het volk. Vanaf de 17de eeuw verschoof de nadruk van de heiligenafbeelding naar het extase-moment of de goddelijke vervoering. Door de uitbeelding van visioenen werd de band met het goddelijke weer benadrukt. De verscheidenheid aan profane motieven was nog groter en vooral vanaf het einde van de 18de eeuw werden de patacons gekenmerkt door voorstellingen van dieren, bloemen, militairen, ruiters, historische figuren, ambachten, beroepen en scènes uit het dagelijkse leven. Ook de thema's die aansloten bij de actualiteit, zoals bepaalde gebeurtenissen of belangrijke figuren, waren nu populair. De feestbroden varieerden in grootte, gewicht en aantal patacons ter versiering. Aan de hand van de beschikbare economische en financiële gegevens kon ook iets gezegd worden over de relatie tussen de sociale klassen en het volksgebruik. Door de verbondenheid van relatieve welstand aan een bepaald koopgedrag, kon ik afleiden dat de lagere klasse zich waarschijnlijk beperkte tot kleinere feestbroden met slechts één patacon voor het hele gezin, terwijl kinderen uit de gegoede klasse elk hun eigen rijkelijk versierde vollaard kregen. Hoewel de patacons vandaag niet meer gemaakt worden, sieren hun vele opvolgers onze feesttafels nog steeds. Denk daarbij aan het suikeren Christuskindje op de kerststronken, de paasgebakken met suikeren kuikentjes en eitjes en ook de bruiloft- en communietaarten met het plastieken beeldje.

Ook te Aalst vond men de typische traditie terug als de '*met schildkens versierde vollaards en ruitvormige pondkoeken*'. De kinderen te Aalst kregen de feestkoeken zowel van Sint Maarten als van meter en peter op Nieuwjaarsdag. Ook de meters en peters werden in de watten gelegd, aangezien de rollen omdraaiden vanaf het moment dat de kinderen hun plechtige communie hadden gedaan en ze dan zelf versierde koeken moesten schenken. Aan de hand van de gegevens van het iconografische onderzoek, de vergelijkende studies en de volkskundige literatuur, konden de afgebeelde onderwerpen en thema's zowel in een socio-religieuze, als in een socio-politieke en -maatschappelijke context geplaatst en geïnterpreteerd worden, aangezien de voorstellingen iets vertellen over de leef- en belevingswereld van de inwoners van Aalst eind 18de eeuw. De socio-religieuze gegevens gaven aan dat de afgebeelde religieuze onderwerpen op de patacons uit Aalst overeenkwamen met de algemene, meest gebruikte voorstellingen. De voorstellingswijzen van de heiligen, Christoforus, Maarten, Aubertus en Joris, werden bepaald door de legenden die ze nalieten en hun verering en patronaatschappen, gebaseerd op de wonderen en mirakels, getuigen van hun populariteit. Zoals in de Zuidelijke Nederlanden

bestond er ook te Aalst een verering van de heiligen Christoforus en Martinus. In 1948 werd er het Gilde van Sint-Kristoffel opgericht op vraag van veel autobestuurders die massaal hun auto's wilden laten zegenen. De belangrijke cultus rond Sint-Maarten, die niet enkel de parochieheilige maar ook de patroonheilige van de stad was, komt tot uiting in de oprichting van een broederschap in 1906. In tegenstelling tot de andere afgebeelde heiligen was Aubertus van Arras-Cambrai een lokale heilige die gekend was als de broodbakkende kluizenaar en symbool stond voor de ideale geloofsbelevens. Door de aard van zijn legende werd hij patroonheilige van de bakkers en banketbakkers die hun beschermer herdachten op 13 december. Hoewel niet specifiek in Aalst, kende ook de verering van Sint-Joris veel aanhang, wat ook voor een aantal volksgebruiken zorgde, zoals de vele processies en ommegangen in heel België. Ook al kreeg de heiligenverering veel kritiek te slikken tijdens de Reformatie en Contrareformatie, en trachtte de Franse overheersing in onze gewesten een einde te maken aan de religieuze tradities, toch bleek uit deze gegevens dat de volkse devotie en kunst weinig invloed kende van de politieke macht.

De vergelijkende studies toonden aan dat de onderwerpen van de kunstinboedel van de Sint-Martinuskerk en van de patacons grotendeels overeenkwamen. Daaruit kon men afleiden dat de kerkelijke kunstwerken waarschijnlijk een inspiratiebron vormden voor de religieuze pataconiconografie en dat de controle van de politieke macht minder groot was op de volkse heiligenafbeeldingen. De voorgestelde heiligen op de patacons waren stuk voor stuk toonbeelden van het christelijke geloof die allen hun leven wijdden aan de strijd tegen het heidendom. Met uitzondering van Aubertus, werden alle heiligen over heel de wereld vereerd om hun beschermende en genezende krachten, en het is dan ook vanuit dit standpunt dat men de heiligenafbeeldingen iconografisch op een dieper niveau kon interpreteren. De specifieke functie van de patacons en de functie van hun afbeeldingen, namelijk de begeleiding van de nieuwjaarswensen, gaf de onderwerpen een extra symbolische betekenis. De afbeelding van Christoforus beschermde de eigenaar voor de rest van het jaar tegen allerlei kwalen, gevaren, pijnen en een plotse dood, voorstellingen van Martinus en Joris zorgden voor de moed en kracht van bijvoorbeeld een soldaat in oorlogstijden. Natuurlijk kon geen enkele heilige dezelfde bescherming bieden als de hoogste bemiddelaar, Christus zelf. De gewikkelde Christuskindjes horen dan ook volledig thuis binnen het kader van de kerstperiode, de periode die de geboorte van de Verlosser herdacht. De voorstelling van Aubertus moet geïnterpreteerd worden vanuit de context als patroonheilige van de bakkers die hem afbeeldden als eerbetuiging en als vorm van reclame voor hun ambacht. Ondanks het feit dat het iconografische onderzoek niet de nodige informatie opleverde om een duidelijk socio-politiek beeld van Aalst eind 18de eeuw

te kunnen schetsen, werd aan de hand van de vergelijkende studies toch duidelijk dat het toenmalige politieke gebeuren ook voorgesteld werd in de kunst. De voorstellingen van adellijke ruiters en portretten kwamen voor in de 16de- en 17de-eeuwse collectie uit Antwerpen, de 18de-eeuwse patacons uit Aalst en op de 19de- en 20ste-eeuwse fragmenten uit Dendermonde. Behalve enkele voorbeelden uit Dendermonde van Napoleon, Willem I en Leopold I, kon geen enkele ruiter of geen enkel portret geïdentificeerd worden. Door hun aanwezigheid binnen de drie collecties kon afgeleid worden dat de voorgestelde personen waarschijnlijk afbeeldingen van historische figuren zijn. Om meer duidelijkheid te verwerven omtrent de socio-politieke beleving te Aalst eind 18de eeuw zou men in de toekomst nog meer specifieke en diepgaande studies moeten uitvoeren.

De profane voorstellingen van de overige iconografische categorieën vormden samen een beeld van de volkse moraal in het 18de-eeuwse Aalst, die de socio-maatschappelijke beleving weerspiegelden. Bijna al deze motieven droegen een symbolisch verwerkte erotische betekenis en deze beelden passen perfect binnen de allegorische, symbolische spotmoraal die onder het volk leefde. De vele verwijzingen naar het platteland, zoals het melkboerinnetje, de boer met kruiwagen, de vogels, zwanen en honden symboliseren de natuurlijke, seksuele driften van de mens. Als vermoedelijke variatie op het thema van de Liefdesboom symboliseerden het wandelende paar en het parasolkoppel de liefde tussen twee mensen. Door hun erotisch geladen betekenis, kan men er vanuit gaan dat de patacons versierd met deze voorstellingen voor volwassenen bestemd waren. Het schenken van deze patacons was een humoristische, losse manier om iemand een goede vrijer of geluk in de liefde toe te wensen. Ook de narfiguren hoorden binnen deze moraalcontext thuis, aangezien iedereen wel een beetje humor kan gebruiken want 'zot zijn is gezond'. Door het schenken van een Luilekkerlandmotief, een eeuwenoud motief dat de droomwereld bij uitstek vormde, wenste men iemand zijn meest heimelijke wensen toe. Fortuin en geluk stonden aan je zijde door de allegorische afbeelding van een boot.

Besluit

Ondanks het ontbreken van de materiële resten die de aanwezigheid van pottenbakkersactiviteiten in het stadscentrum van Aalst of op de site zelf bewijzen, wezen de verschillende archeologische, topografische, economische en socio-historische gegevens toch in deze richting. Vooral het opgegraven materiaal zelf deed vermoeden dat het het werk van een ambachtsman betrof en de pataconcollectie getuigt dan ook van echt vakmanschap. De met patacons versierde feestbroden vrolijkten de mensen op in donkere tijden door de meestal positieve

boodschap die de reliëfabbeiding symboliseerde. Door deze symbolische betekenis werd de patacon een communicatiemiddel waarvan de boodschappen de socio-maatschappelijke leef- en belevingswereld weerspiegelden. Hoewel de 16de- en 17de-eeuwse patacons hoofdzakelijk religieuze motieven droegen, kende de pataconiconografie vanaf de 18de eeuw een evolutie naar een alsmaar toenemend aantal profane afbeeldingen, zodat deze in de 19de eeuw zelfs de bovenhand namen. Ondanks de eerder weinige religieuze voorstellingen op de 18de-eeuwse Aalsterse patacons, duiden deze afbeeldingen toch op de invloed van de godsdienst op het dagelijkse leven en op de volkscultuur. Deze afbeeldingen eerden namelijk niet enkel de heiligen aan wie de overwinning van het Christendom te danken was, maar herinnerde de gelovige er vooral aan de christelijke deugden na te leven.

Behalve het aantal nam vanaf de 18de eeuw ook de verscheidenheid aan profane motieven toe. Vooral voorstellingen van dieren, bloemen, militairen, historische figuren, ambachten, scènes uit het dagelijkse leven en thema's die aansloten bij de politieke en sociale actualiteit waren zeer geliefd. De aanwezigheid van deze laatste wijst op het feit dat de socio-politieke gebeurtenissen ook onder het volk leefden. Zoals vermeld, werd het dagdagelijkse leven van de 18de-eeuwse Aalstenaar nog sterk beïnvloed door het geloof. Aan de hand van de patacons konden eventuele taboes doorbroken worden en de echte, vaak zondige, deugden en noden van de mens bespreekbaar gemaakt worden. De overige profane voorstellingen vormen samen dan ook een beeld van de volkse moraal in het 18de-eeuwse Aalst. In principe brengen al deze afbeeldingen, zoals onder meer ook de narfiguur, het luilekkerlandmotief en de allegorische afbeelding van de boot, de innerlijke en heimelijke wensen van de gewone mens tot uiting. Het is ook in deze context dat veel van de profane afbeeldingen een erotisch geladen symbolische betekenis kregen. De vele verwijzingen naar het platteland, zoals het melkboerinnetje, de vogels en honden of de jager, symboliseerden de ondeugdelijke, seksuele driften van de volwassen mens. Door hun stevige portie moraal en spot, vormden deze afbeeldingen tegelijk ook een spiegel die iedereen wees op zijn, in tegenpraak met de religieuze voorschriften zijnde, ondeugdzaam leven. De afbeelding van de jager zou dus evengoed een moraliserende betekenis kunnen gehad hebben, waarbij de eeuwige rokkenjager tot bezinning werd aangemaand. Hoewel in de volkskundige literatuur geïmpliceerd wordt dat de traditie van de met patacons versierde feestbroden na de Tweede Wereldoorlog zo goed als uitstierf, trachtte ik toch een beeld te schetsen van de hedendaagse situatie. Deze studie leverde destijds weinig op, doch, nu twee jaar later, lijkt de traditie van de versierde feestbroden geleidelijk terug aan populariteit te winnen. In de betere bakkerijen kan men nog steeds feestbroden versierd met een suikeren Christusfiguurtje of met een gipsen patacon krijgen.

Afgelopen eindejaarsperiode vond je de *cougous*, al dan niet versierd met een suikeren stekje, ook terug in populaire bakkerijketens en supermarkten. Daarnaast verscheen er een krantenartikel over Belgische culinaire kerstspecialiteiten waarin ook de versierde feestbroden aan bod kwamen. Het teruggrijpen naar oude, volkse tradities duidt op het feit dat we belang hechten aan de eigen cultuur en identiteit en deze ook promoten. Aangezien ook de met patacons versierde feestbroden een element vormen van de volkscultuur, is het nodig een duidelijk en algemeen beeld te krijgen van deze tak van onze volkscultuur. Enkel doorgedreven wetenschappelijke studies van alle pataconcollecties kunnen helpen dit interessante materiaal in hun juiste context te plaatsen.

BIBLIOGRAFIE

- ARNOULD M.A., 1951. Les gâteaux de Noël et leur décoration en Hainaut. In : *Enquêtes du Musée de la Vie Wallonne*, Tome VII, 31e année, nos. 73-76. Liège, 1951 : 1-74.
- BIEDERMANN H., 1992. *Dictionary of Symbolism*. Oxford, 1992.
- CALLEBAUT D., COOREMANS B., DE GROOTE K., DE SWAEF W., ERVYNCK A., MOENS J., PIETERS M., 1994. *Aalst. Archeologie en Archief*. Zellik – Aalst, 1994.
- CLAES J., CLAES A., VINCKE K., 2002. *Sanctus: meer dan 500 heiligen herkennen*. Leuven, 2002.
- DE GROOTE K., MOENS J., 1997. Laat- en post-middeleeuwse bewoningssporen aan de Kattestraat te Aalst (O.-VI.). In: *Archaeologica Mediaevalis*, 20, 1997: 64-65.
- DE GROOTE K., 2000. Acht jaar stadskernonderzoek in Aalst: problematiek en resultaten. In: *VOBOV-info. Tijdschrift van het verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen v.z.w.*, 52, 2000: 53-56.
- DE GROOTE K., MOENS J., DE BLOCK A., ZEEBROEK A., ZEEBROEK I., 2002. Het afval van een laat-18de-eeuwse pataconbakker in de Peperstraat te Aalst (O.-VI.). In: *Archeologia Mediaevalis*, vol. 25, Gent/Brussel/Namur, 2002: 49-50.
- DE MEYER M., 1962. *De volks- en kinderprenten in de Nederlanden van de 15de eeuw tot de 20ste eeuw*. Antwerpen – Amsterdam, 1962.
- de TERVARENT G., 1958. *Attributs et symboles dans l'art profane: Dictionnaire d'un langage perdu (1450-1600)*. 2 vols. Genève, 1958.
- GEYSKENS L., 2002. Beelden en plaketten uit pijpjaarde te Antwerpen. In: J. Veeckman (red.), *Berichten en Rapporten over het Antwerpse Bodemonderzoek en Monumentenzorg*. Antwerpen, 2002: 9-59
- GHYSENS J., 1993. *Heiligenverering te Aalst*. Aalst, 1993.
- HALL J., 1974. Hall's Iconografisch handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst. 5de ed. 2003 (James Hall, *Dictionary of Subjects and Symbols in Art*, London, 1974), Leiden, 1974.
- HALL J., 1994. *Dictionnaire des mythes et des symboles*. Vertaling van A. Girod, Paris, 1994.

MÂLE E., 1958. *L'Art religieux du XIIe siècle en France. Etude sur les origines de l'iconographie du Moyen Age et sur ses sources d'inspiration*. 9de ed., Paris, 1958.

MÂLE E., 1951. *L'Art religieux de la fin du XVIe siècle, du XVIIe siècle en du XVIIIe siècle. Etude sur l'iconographie après le concile de Trente: Italie - France - Espagne - Flandres*. 2de ed., Paris, 1951.

Ongepubliceerde Opgravingsverslagen, Aalst, Peperstraat 15, 2001. *Kaart Inplanting sleuf I & II; Profiel - en Grondplannen sleuf I & II*.

PANOFISKY E., 1970. *Iconologie: thema's en symboliek bij de Renaissanceschilders*. (= Studies in Iconology). Utrecht - Antwerpen, 1970.

PIETERS J., 1949. De Patacons of schildekens onzer Nieuwjaarskoeken. In: *Ars Folklorica Belgica*, I. Antwerpen, 1949: 107-148.

PLEIJ H., 1997. *Dromen van Cognac: middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*. Amsterdam, 1997.

POPP J., ca. 1850. Kadasterplannen van de Stad Aalst.

RÉAU L., 1958, *Iconographie de l'Art Chrétienne*. Deel III : I A-F, III : II G-O. Paris, 1958.

RIPA C., 1699. *Iconologia of uytbeeldingen des Verstands door Cesare Ripa, een werk zeer dienstig voor redenaars, poeeten, schilders, beeldhouwers, tekenaars, ...verbeeld in tweehonderd drie beeldenissen, ieder met nutte en stichtelyke vaerzen verrykt*. Amsterdam, 1699.

ROBIJNS L., BAERT K., 1980. *500 jaar Sint-Martinuskerk Aalst. Tentoonstellingscatalogus*. Aalst, 1980.

STROOBANTS A. 1992. *Patacons uit het Dendermondse*. Dendermonde, 1992.

van der MEULEN K., 1980. *De historische stad Aalst. Een schets van de ruimtelijke ontwikkeling van de Vlaamse stad Aalst door de eeuwen heen*. Amsterdam, 1980.

van der LINDEN R., 1974. *Volksleven in België*. Brussel, 1974.

van MARLE R., 1971. *Iconographie de l'art profane au Moyen-Age et à la Renaissance et la decoration des demeures*, I : *La vie quotidienne* ; II : *Allégories et symboles*. Den Haag, 1971.

van STRATEN R., 1985. *Een inleiding in de Iconografie: enige theoretische en praktische kennis*. Muideberg, 1985.

LIJST HERKOMST AFBEELDINGEN

* Afb. 1:

Van Nuland E., *Studie van Patacons uit een 18de-eeuws vondstencomplex uit de Peperstraat in Aalst*. Catalogus, p. 117. (Ongepubliceerde eindverhandeling VUB 2003-2004).

* Afb. 2:

Callebaut D., Cooremans B., De Groote K., De Swaef W., Eryvynck A., Moens J., Pieters M., 1994. *Aalst. Archeologie en Archief*. Zellik, 1994: 92.

* Afb. 3, 4, 5, 6 en 7:

Stroobants A., 1992. *Patacons uit het Dendermondse*. Dendermonde, 1992: 10, 11, 12.

* Afb. 8, 9, 10, 11, 12, 13 en 14:

Van Nuland E., *Studie van Patacons uit een 18de-eeuws vondstencomplex uit de Peperstraat in Aalst*. Catalogus, p. 3, 10, 42, 32, 64, 59, 77. (Ongepubliceerde eindverhandeling VUB 2003-2004)